

UOT-811.512.162

Səhifə:23-32

<https://doi.org/10.59849/2663-8967.2025.1.23>

Nərgiz Hacıyeva
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
filologiya elmləri doktoru
E-mail: nergiz.haciyeva.1961@mail.ru

ƏRZURUMLU İBRAHİM HAQQININ “MƏRİFƏTNAMƏ” ƏSƏRİNDƏ İŞLƏNƏN TERMİNLƏR

XÜLASƏ

Türkiyə filosof və alimləri içərisində Ərzurumlu İbrahim Haqqı islam dininin daxilində formalaşmış təsəffüv düşüncə tərzini gözəl bilən və təbliğ edən, mütəfəkkir, ictimaiyyətçi, ruhani olmaqla bərabər, həm də çox gözəl şeirlər yazan bir şair kimi özünəməxsus yer tutur. Onun yaradıcılığında 15 əsəri içərisində ən məşhur və ən böyük əsəri 1756-cı ildə qələmə aldığı “Mərifətnamə”dir. Əsər türk dilində yazılmış və bir çox elmlər, dini etiqad və ibadət, tibb, riyaziyyat, həndəsə, coğrafiya, anatomiya, astronomiya, təsəvvüf, fəlsəfə, sosiologiya, psixologiya, əxlaq, kulinariya və s. haqqında bilgiləri özündə toplamışdır. Ərzurumlu İbrahim Haqqının “Mərifətnamə” əsəri Türkiyə, Misir, Kazan kimi mədəniyyət mərkəzlərində dəfələrlə nəşr olunmuş, ərəb, fransız, fars və bir çox dillərə çevrilsə də çox təəssüf ki, Azərbaycan dilində çap edilməmişdir. Bir çox elm xadimləri bu əsəri dini, təsəvvüf, ictimai və humanitar elmləri özündə toplayan bir ensiklopediya adlandırırlar. Olduqca gözəl şəkildə yazılan bu əsər giriş, üç əsas bölmə və nəticə olmaqla beş hissədən ibarətdir. “Mərifətnamə” əsərində bir çox elm sahələrinə dair terminlər özünü göstərir.

Aşar sözlər: İbrahim Haqqı, “Mərifətnamə” əsəri, astronomiya, anatomiya, riyaziyyat, təsəvvüf, coğrafiya, geologiya, dilçilik, ədəbiyyat

Giriş: İbrahim Haqqının “Mərifətnamə” əsəri barədə türk ədəbiyyatşünasları dəfələrlə tədqiqat aparmış, bu əsər barədə bir sıra məqalələr çap olunmuş, 2011-ci ildə Türkiyədə Ərzurumlu İbrahim Haqqı Həzrətlərinə həsr olunmuş simpozium keçirilmişdir.

Özünü dəyərsiz və gerçək fəqir adlandıran İbrahim Haqqı bu kitabını əziz oğlu Seyid Əhməd Nəsimi üçün qələmə aldığını kitabın başlanğıcında qeyd edir. Daha sonra o yazır: “Öncelikle bilinsin ki, Həkk Teala iki cihanı insan oğulları üçün və insan oğullarını da onun kendini tanımaları için yaratdığını her kese duyurmuştur. Bele ki, lütf və keremiyle “Ben gizli bir hazineydim, bilinmeyi sevdim ve beni tanımaları için varlıkları yaratdım” buyurmuştur. Bu halde alemin ve insanın yaratılmasında sonuncu maksad ve uca istek Mevlanın bilinmesidir. Bu sonsuz devlet ve tükenmez saadet her şeyden öncedir. Ancak bu, nefsini bilmeye bağlı olup, nefsini bilmek de bedeni bilmeye dayanır. Bedenin bilinmesi alemin bilinmesiyle olur. Alemin bilinmesi ise gerçek elmlerledir.” İbrahim Haqqı qeyd edir ki, bu səbəbdən bir qədər astronomiya, fəlsəfə, anatomiya elmlərindən və bir qədər də qəlb elmi və ürfandan bir qədər seçərək bu gözəl kitabı türk dilinə tərcümə edib, bir Müqəddimə, üç kitab və Son olaraq tərtib etmişdir. Müqəddimə tamamilə İslam elmi, dünya və axirət aləminin özətidir. İlk kitab aləmin durumunun, əşyanın və görüntülərin açıqlanmasıdır. İkinci kitab şəkillər elmi, bədənlərin birləşməsi və insan nəfsinin necəliyidir. Üçüncü kitab ürfana uğraşma niyyəti, Allaha varmanın gerçəyidir. Son hissə isə ədəb və ərkan elmi, dostların söhbəti, əqrəbəliqlər və qonşular barədədir. İbrahim Haqqı kitabın yazılma səbəbini açıqlayarkən yazır: “Tertib və tanzimi böyle yaptım ki, evvela mükaddimeden, açık ayetler ile sabit olan kainatın acayip durumlarını özet olarak öğrenip iki cahanın durumlarının qarabetlerini iyice bildikde, bütün bir güvenle itikat edib hepsinin yaratıcısını və düzenleyicisini bilesin. Büyüklük və

küdrətini fikr edip düşünesin. Bundan sonra birinci kitaptan Yaratıcının güzel sanatlarını, alemin üfükları içinde ayrıntılarıyla seyr edip, cahanın sırlarına ögrendikde, alem insanın kabuğu, insan alemin dili olduğunu bilip hepsindən rahat olasin, kendi kendine gelesin. Bundan sonra ikinci kitaptan Yaratıcının kudretinin şaşırtıcılığını, kendi cisim ve canında toplu olarak görüp, büyük alemdə her nə varsa, hepsinin benzerini kendi vücudunda buldukda, vücudun bir küçük alem olduğunu bilip kendi nefsine gelesin. Nefisler aleminde Mövlayı temaşa kılasin və kendi ruhunu vücudunun ikliminin sultanı bilip, kadir ve kiymetini ögrenip nefsi tanıma aşamasını bulasin. Kendi aleminde sultan olasin. Bundan sonra üçüncü kitaptan kalblerin evirib çeviricisi Allahın acayip ilhamlarını, qarip tasarrıflarını, zat və sıfatının kalplere yakınlığını en büyük alem olan gönüldə kesin bilgiylə bilip, Allahtan başkə bütün varlıklardan azad olup, her şeyi unudup, her şeyi çekip çevirici bir onu buldukda, vahdet alemine erip, o tek və yegane Allahın birliğini sağgörlünlə katiyetlə görüp Allahı tanıma devletine eresin. Allaha yakınlığın saadetini kesinlikle bilip sonsuza kadar onunla kalasin. Sonuçda çokluk aleminde olan vücudun aşamalarının hükümlerini bilip, hududunu koruyub kollayarak Hudanın yaratıklarına sevgi və şefkatle kalplərin sevgilisi oldukda, esenlikle toplumu gönlünce bulasin. Rahatla alemin azizi olasin. Çünkü bu şerefli kitapta nizam, bu güzel üslub üzere tamam olup, alıcı gözüylə okuyanları, Mevlanın ayetlərinin gerçegini bildirmişdir. Bu kitabın adı “Marifetname” olup, bitiş tarihi bin yüz yetmişe yetmişdir (1170 H. /1756 M.).[1, s.8-9]

İnsana yüksək qiymət verən İbrahim Haqqı onu gülə bənzədərək yazır: “Cihanın gül bahçesini insan gülünün kokusuyla süslemişdir. Bütün cihanı insan için, insanı da kendinin bilinmesi için var edip, eşyanın gerçegile manaların inceliklerini hep insanda toplayıp ortaya çıkarmıştır. İnsan ruhunu “Cami” adına suret yapmış, onu emanetlərin yüklenicisi və sırların yeri kılmışdır. Alemin bütününde olan neçə bin hikmetine, elmləri bilen eylemiştir. Cihan kitabının her bir harfinden marifetinin belirtileri üzerinde düşünenləri arif eyleyip, gönül alemine dalan kullarını kendi huzurundakı Kebede ibadet edici eylemiştir...”[1, s.8].

Yaxın və Orta Şərqdə qədim yunan, ərəb filosof və alimlərinin riyaziyyat, tıbb, astronomiya üzrə tədqiqatlarını nəzərdən keçirən S.Sadıqova onların əsərlərində işlənən müxtəlif terminlərin inkişafından danışır (2, s.10-22). XVIII əsrdə yaşayan digər alim və filosoflar kimi, İbrahim Haqqı da özündən əvvəlki alim və filosoflara istinad etmiş, 400-dən çox əsərdən faydalanaraq mükəmməl bir əsər ortaya çıxartmışdır. İbrahim Haqqı “Mərifətnamə” əsərində öz sözlərini sübuta yetirmək üçün dəfələrlə alim və filosofların sözlərini təkrar işlədir. Məsələn: “Müfəssirlər və mühəddislər söz birliyi ilə demişlərdir ki...Filozoflar demişlərdir ki...Astronomlar demişlərdir ki...Matemakçilər demişlərdir ki...Geometriçilər demişlərdir ki...” və s.

İbrahim Haqqı çoxtərəfli bir təfəkkür sahibi, araşdırmaçı, bir elm adamı, təsəvvüf elmini, sosiologiya, psixologiya, anatomiya və astronomiyanı gözəl bilən pedaqoq və əxlaq sahibi, eyni zamanda dövrünün bütün elmlərini tədqiq edərək öyrənən və bildiklərini öyrətməyə çalışan bir filosofdur. Dövrünün dəqiq və humanitar elmlərini gözəl bilən İbrahim Haqqı “Marifətnamə” əsərində ayrı-ayrı elm sahələrinə aid bir sıra terminlərdən istifadə etmişdir. Onun “Marifetname” əsərinin dinlə əlaqəsi barədə, orada adları keçən yeməklər barədə, dörd ünsür barədə bir sıra türkoloqların məqalələri ayrı-ayrı jurnallarda çap olunmuşdur [3; 4; 5]. İbrahim Haqqı nədən bəhs edir etsin, bütün sözlərini Allahı həmd ilə başlayaraq, dediklərini sübut etmək üçün hər bir fikrin tamamında da bütün aləmin Allah Təalanın güc və qüdrəti sayəsində mövcud olduğunu nəzərə çatdırır. İbrahim Haqqı dünyanın yaranışından, ruhlar aləmindən, dindən bəhs edərək qeyd edir ki, dini işləri, din üsulunu ağıl dəlillərlə başa düşmək caiz deyildir. “Çünkü insan aklı bunları idrak etməkdən yoksun və acizdir” [1, s.34].

Hər bir bölümün axırında qeyd edir ki, bu fikirlərini deməkdən də məqsədi dünyanı yaradan və idarə edən Allah Təalanı tanımaq, onun qüdrət və cəlalını, böyüklüyünü sübut etməkdən ibarətdir.

“Bizim bu açıqlama və izahlarımızdan murat, cihanı açıqlama və yaratıcının inceliklərini, hakıyla düşünen və fikr edən göz sahiplərinə göstərməkdir. Ta ki, cihanın ayrıntılarından kendisinin kısa və öz varlığını bilip, kendini ögrenip, buradan da Hakkı tanımaya ulaşalar...”[1, s.95]

Təsəffüv anlayışına görə kainatdakı hər bir şeyin yuvarlaq olduğunu və dövr edərək sonda ilahiyyə qovuşduğunu dəfələrlə “Mərifətnamə” əsərində İbrahim Haqqı qeyd edir. “Mutlak varlığın sıfatlarının kainattakı bütün varlıklardan süzülüp en sonunda insan kisvesinə bürünərək tecelli etməsi görüşünə təsəvvüftə devir nazariyesi; mutlak varlıktan insanın vücut bulmasına, insandan da gayret və kabiliyyətinə görə “hakikati-insaniyyə”yə ulaşarak “insani-kamil” surətində tekrar aslına dönüşünə kadar süren “devir” hadisəsini anlatan manzumelərə də təsəvvüf edebiyatında “devriyyə” denilməkdədir... Bu məsələ, eski və yeni hərflərlə defalarca basılan Erzurumlu İbrahim Hakkının Marifetname adlı eserində bir daire üzərində daha ayrıntılı olaraq izah edilmişdir [5, s.89].

“Marifətnamə” əsərində deyilir: “Alemin işlərinin tumu bir birinə bağlıdır. Alem, bir birini çevreleyen və birbirinə teget kürelerdir ki, igne atacak bir boş mekan olmayıp, ülvi və süfli cisimlərlə dolmuşdur və alemin tabii yapısı yuvarlak şəkil üzərə olmaktır..Alemin hər ne tarafına baxıldısı yumru görünür” [1, s. 66]. “Cisimler alemin bir birini kuşatan küreler və unsurlar üzərində soğan kabukları kimi tabakalar halində olup hepsi bir top şəklində girmişdir” [1, s.70]. Alemin qədim olduğunu, sonradan yaradılmadığını deyən filosoflara imam Qazalının sözləri ilə İbrahim Haqqı belə cavab verir: “Alem sonradan yaratılmışdır, sonradan meydana getirilmişdir, çünki dəyişicidir. Her dəyişikliyə uğrayan sonradan meydana gəlir” [1, s.67]. İbrahim Haqqı təsəvvüf islami düşüncə tərzində tez-tez işlədilən *mərifət, sevgi və eşq, vəlayət, kəramət, təvəkkül, səbir, şükür, razılıq, nəfis və nəfs* kimi mövzulara aid fəlsəfi fikirlərini bu əsərdə səsləndirən İbrahim Haqqı yeri gəldikcə onların adını əsərində çəkir. Bunlardan *sufi alem, vehdet alemin, ürfan yolu, berzah alemin, levhi-mehfuz, marifet yolu, sükut, namaz, oruc, klbi koruma, bedeni koruma, aşk, tövbe, züht, tevekkül, kanaat, Allahı zikr etme, tam teveccüh, sabır, mürakabe, riza, bilim, yavaşlıq, tefekkür, doğruluk, nefis, insan kalbi, şükür, hamd, işləri Allaha ismarlama, teslim, huşu, itaat, huzur, haya, ögüt verme, tevai, tehemmul, yalnızlığı sevmək, ünvansızlığı istemek, Allah yolunda sevmək, comertlik, göz tokluğu, merhamet, şəfkat, müriyyə, asalet, ahde vefa, arkadaşlıq, hizmet, af, sevgi beslemek, lütüfkar olmak, ayıpları örtmek, güzellikleri açığa çıxarmak, dostlarla uyumlu olmak, itibar vermek, güzel karakter, nefsinin küçük görme, dostları arasında ağırbaşlı olmak, sükunet, vekar (təntənəli), diqqətli davranmaq, kendi nefsinə tercih, bilim, ibadet, kısa emel* və s. terminlərdən istifadə etmişdir.

İnsana yüksək qiymət verən İbrahim Haqqı dünyada bütün varlıqların dönüb dolaşaraq yenidən ilahiyyə qayıtdığını göstərərək yazır: “Şu halde zaman devrinin tamamlayıcısı, cihanın parçalarının özü, yedi yüksək babanın və dörd ananın və üç birləşimin son hulasaları insan bedenidir. Belki hər iki cihandan qayə ancak həzreti insandır. Bu feleklerin, unsurların, birləşiklərin kabuğu, zarfı və kabıdır. O hepsinin ilığı və özünün özüdür. Bütün eşya insana xidmətçidir. O xidmət və ikram ediləndir. Aziz, şəriif və mühtərəmdir. Çünki o, hepsindən gözəl və yücədir. [1, s.45].

Təsəvvüf düşüncəsində Allah adında hərfin mənasını açıqlayaraq belə yazır: “La ilahe illallah” kəliməsində “La” hərfi öylə bir süpürgədir ki, onunla sirlərin yüzlərindəki yabançı tozlar silinip süpürülür” [1, s.496].

Ürfan yoluna girənlərin üç yolu olduğunu qeyd edən İbrahim Haqqı yazır: “İrfan yoluna girenin üç menzili vardır: Biri alemin fəna, biri alemin cəzbe, biri alemin kabza. Alemin fənadaysan, “La ilahe illallah” kəliməsinə davam edərsən. Alemin cəzbedə oldukca “Allah, Allah, Allah” zikrinə davam edərsən. Alemin kabza elirsən, “Hu, hu, hu” deməklə məşğul olursun. Görüldüğü kimi kəlbərlərin kəşfini açan “la ilahe illallahdır”. Ruhların kəşfini açan “Allah” zikridir. Ve sirlərin kəşfini açan da “Hu” dur. Çünki “la ilahe illallah” kəlbərlərin küvvəti, “Allah” ruhların küvvəti, və “Hu” da sirlərin küvvətidir” [1, s.497].

G.Quliyeva yazır: “Digər müttəsəvviflər kimi, İbrahim Haqqıya görə də həyatın ən önəmli amalı, məramı mərifətdir. Mərifətin ən yüksək pilləsi Mərifətullahdır. Mərifətullahın açarı özünü dərk etmək, özünü dərk etmək isə ələmi dərk etməkdir”. [7, s.454]. İnsan ruhuna yüksək qiymət verən İbrahim Haqqı yazır: “Allah öncəsiz sözü Kuranında “Ona kendi ruhumdan (kudretimden) üfledim” buyurduğu üzərə, kendi pak zatına kattığı izafi ruhu kendisine kavuşturmuş və ona hər muradını vermişdir” (1, s.421). İbrahim Haqqı izafi ruhun bir çox adını açıqlayır. Bunlar: *akl-ı küll, akl-ı evvel, cevher-i evvel, kalem-i ala, levh-i azam, kelme-i ehem, melk-i mukarre, ruh-i ekmel, ruh-i efdal, ruh-i lafeyna (ölümlü olmayan ruh), ruh-i arif, ruh-i natik, ruh-i kuts, ruh-i Muhammedi,*

adem-i mana, şems-i batin, nokta-i vahdet, nokta-i küll, nokta-i kübra, sirr-i azam, latife-i rabbaniye, emr-i rabbani, cever-i rabbani, hakikat-ı rabbaniye, aşk-ı ilahi, mebd-e-i evvel, menşe-i ervah, sultan-i hakikat ve sirr-i ilahidir [1, s.421].

İbrahim Haqqı əsərində təsəvvüf dini ilə yanaşı, dəqiq və humanitar elmlərə də yer ayırır. İbrahim Haqqıya görə, insan özünü və Allah Təalanın əsəri olan kainatı nə qədər tanıyarsa, Allahı da o ölçüdə yaxşı bilir və tanıyır. Bu məqsədlə o, islam filosofu Qazalının bu sözünü də xatırladır: "Anatomiya və astronomiya elmini bilməyənlər Allahı tanıma elmindən yoxsuldurlar" [1, s.34]. İbrahim Haqqının fəlsəfəsi mənəvi və təsəvvüfi bir fəlsəfədir. Bu fəlsəfə həqiqəti araşdırmaq və Allah sevgisi olduğuna görə islam dininin təməli olan "Quran" kitabına əsaslanır. Çünki "Quran" insanları haqq yoluna dəvət edərək elm öyrənməyə təşviq etmişdir. İbrahim Haqqı dəfələrlə qeyd edir ki, biliyin ən yüksək dərəcəsi Allahı bilməkdir. Ancaq Haqqı bilmək üçün insan əvvəlcə öz nəfsini, bədənini tanımalı, bədəni tanımaq üçün isə anatomiya, astronomiya və riyaziyyatı bilmək gərəkdir. [1, s.222].

Bu məqsədlə İbrahim Haqqı astronomiya elminə keçməzdən öncə insan bədəninin yaradılışından və mahiyyətindən, kainatda baş verən hadisələrdən söz açır. Bu məqsədlə o, bir çox anatomiya terminlərindən istifadə edir. Məsələn, anatomiya terminlərindən *göz, gemik, sinir, damar, yürek, mede, ciger, dalak, öd kesesi, belgəm, ağciger, nefes, qırtlaq, qan, sefra, qan pıhtısı, et parçası, sinir, böbrek, el derisi, orqan, onurğa, beyin, burun, çənə, qığırdaq, azı dişi, boyun, kökü, kaburğa, körpücük sümüyü, qaş, yüz, yanak, dudak, qarın, bel, gökü, kan damarı, böyük atardamar (arteriya), aorta* və s. göstərmək olar.

Əsərdə insan bədəni zaman və məkanlara bənzədilir. "İnsan bedeninin ay və yıla benzerliyi budur ki, bir yılda dörd mevsim olduğu gibi bedende de dörd karışım vardır ki, belgəm ilk bahar gibi rütubətli ve soğuktur. Safra yaz gibi sıcak ve kürüdür. Kan sonbahar gibi sıcak ve rütubətlidir. Siyah köpük qış gibi kürü ve soğuktur. Bir benzerliyi dahi budur ki, ilk bahara uyğun cocukluk yaşıdır. Yaza benzer genclik ve ölgünlük yaşıdır. Kışa uyğun ihtiyarlık yaşıdır. Bir benzeligi dahi budur ki, bir yılda on iki ay olduğu gibi, bedende de on iki delik vardır. Bir haftada yedi gün olduğu gibi bedende de yedi orqan vardır. Bir yılda üç yüz altmış gün olduğu gibi bedende de o sayda kan damarı vardır [1, s.284].

"Gündüze örnek insanın sevincidir. Geceye örnek insanın hüznüdür. Açık havaya örnek yayılmasıdır. Buluta örnek sıkılmasıdır. Gök gurultusune örnek sesidir. Şimşege örnek onun gülmesidir. Yağmura örnek onun ağlamasıdır. Ruzgara örnek onun nefesleridir. Oluşum ve bozuşuma örnek sözlerinin harfleridir....Dış alemin bu insan aleminin açıklanan benzerliklerinden baska benzerliyi yoktur [1, s.286]. İbrahim Haqqıya görə insan bədənindəki hər bir əza aləmdəki bir şeyə qarşılıq gəlir. "Ariflər demişlerdir ki:İnsan bedeninin göklərə bir benzerliyi budur ki, burclar sahibi gögün on iki burcu olduğu gibi beden de dışından içine on iki yolu vardır. İki kulak, iki göz, iki burun deligi, ağız, iki meme, göbək və iki abdest yolları. Bir benzerliyi dahi budur ki, feleklerde yedi gezegen olduğu gibi beden de yedi aşlı orqan vardır. Akciger Aya, mide Utarite, böbrek Zühreye, yürek Güneşe, safra Merihe, karaciger Müşteriye, dalak Zühale benzer bulunmuştur. felekte yirmi sekiz menzil olduğu gibi bedende yirmi sekiz his ve sayılan güclər vardır. Felekte üç yüz altmış derece olduğu gibi bedende de açıklanan üç yüz altmış kan damarı vardır"[1, s.286].

İbrahim Haqqı insan bədəninin yerə bənzərliyini belə qeyd edir "...insan bedeninin yere benzerliyi budur ki, yerde dağlar olduğu gibi bedende de kemikler olur. Yerde ağaclar ve bitkiler olduğu gibi bedende de saç ve orqanlar olur. Bir benzerliyi budur ki, yerde iklimler ve kitalar oluğu gibi bedende orqanlar vardır. Yerde zelzele olduğu gibi bedende titreme ve asqırma vardır. Yer vadileri arasında akan nehirler var ise beden damarlarında akan kan vardır. Yerde değişik tatta kaynaklar varsa, bedende de kulak akıntısı, göz yaşı ve burun akıntısı gibi değişik tatlarda kaynaklar vardır. Kulak akıntısının acı olduğuna hikmet budur ki, insan uykuda iken kulağına yer heşeretleri girmekle onu yok etmesinler. Göz yaşı o yünden tuzludur ki, gözün akı yağdandır. Yağ ise tuzsuz pozulur. Ta ki akı taze kalıp, sürekli gözü aydınlık olsun. Burun karışımları onun için hoş degildir ki, onda olan koklama hissi, güzel kokulardan kokulanıp lezzet alsın. Çünki eşya zıtlarıyla bilinir. Ağız suyu onun için hoştur ki dilde olan tat alma küvveti, daima lezzetle bulunsun"[1, s.285].

İnsan aləmini kainatdakı aləmin əksi kimi göstərən İbrahim Haqqı yazır: "...Çünkü insan suretində bir kiçik alemdir ki, ondan dıışta bulunan büyük alemdir. Çünkü büyük alemdə her ne var ise onun benzeri bu kiçik alemdə de bulunmuştur. Nitekim büyük alemin dört denizi bilinmiştir. Onun gibi insan aleminin dahi dört denizi bulunup ona uyulmuştur. Büyük alemin dört denizi gizli hazine sevgisi, ilk cevher, melekler ve ruhlar alemi ve mülk alemidir. İnsan aleminin dört denizi, baba dölünde meni, ana rahminde nüfte, iç ruh ve dış bedendir." [1, s.290]

İnsanın yaranmasının dünyanın özü olduğunu qeyd edən İbrahim Haqqı yazır: "Yedi felekten her bir feleğin bir aklı, bir nefsi ve bir cismi vardır. Ama büyük felek hepsinden yüksek ve hepsini kuşatmış ve bir basit cisimdir. Onun içinde burçlar felegidir ki; bütün sabit yıldızlar ondadır. Onun içinde Zühaldır (Saturn) ki onda Zühalden baska yıldız yoktur. Onun içinde Müşteri (Yupiter) felegidir ki buna mahsustur. Onun altında Merih felegidir ki onda bir odur. Onun altında Güneş felegidir ki onda bir o sultandır. Onun altında Zühre (Venüs) felegidir ki onda bir odur. Onun altında Utarit (Merkür) felegidir ki o felekte bu o yıldızdır. Onun içinde Ay felegidir ki, onda Aydan baska bir nesne yoktur. Ona Dünya Göğü adı verirler. Onun aklına asır akıl, feal akıl, feyyaz akıl derler. Onun nefsinə vahibül-sur, tabiat-i mutlaka derler. Bunların kaynaşmasından, Ay feleğinin altında dört ünsür – ki ateş, hava, su ve topraktır- bu tertip üzere ortaya çıkmıştır. Unsurlar da dört keyfiyet - ki sıcaklık, soğukluk, yaşlık, kuruluştur – vücut bulmuştur. Unsurların kaynaşmaından dahi üç bileşik – ki maden, bitki, hayvandır – vücuta gelmiştir. Hayvan cinsinin en şerefliisi insan turu olmuştur. Kainatın ortaya çıkışı insanda son bumuştur. Varlık dairesi onunla tamam olmuştur. İnsan cihan ağacının meyvesi olduğu için hepsinden sonra vücuta gelmiştir. O halde dünyanın özü insan olmuştur [1, s.43].

İbrahim Haqqıya görə kainatdakı müxtəlif heyvanların şəkil və surətlərinin bənzərləri insan nəfşində də bulunmaqdadır. Dilek Arıışoğlu Özdemir qeyd edir ki, İbrahim Haqqıdan öncə belə oxşar fikirlər bir çox filosof və elm xadimlərinin əsərlərində də qeyd olunur [8, s.84]. İnsana məxsus mənfi xüsusiyyətlər ayrı-ayrı heyvanlara bənzədilir. Əsərdə deyilir: "Ariflər demişlerdir ki: Alemdə insan ahlakı turlu heyvanların şəkil və surətlərinin benzer ve örnekleri insan nefsinde de vardır ki hayvani kötü ahlaklardır. Mesela, kibir sureti kaplana benzerdir. Sataşma sureti aslana benzerdir. Haset sureti kurda benzerdir....Şu halde gönüldə qazap sureti köpektir. Hile sureti tilkidir. Qaflet sureti tavşandır. Ferce yönelik şehvet sureti eşektir. Arkadan yaklaşma sureti domuzdur. Midevi şehvetin sureti koyundur. Oburluk (acgözlük) şehvetinin sureti inektir. Ac gözlülük sureti karıncadır. Çimrilik (xəsislik) sureti faredir. Kin sureti beyaz devedir. Vecdin (ekstaz) sureti kırmızı devedir. Düşmanlık sureti yılandır. Ezanın (işgəncə) sureti akreptir. Vesvese sureti sarı andır ve digər ahlak suretləri digər hayvanların şəkillərinə benzerdir....Bu durumla bütün hayvan suretləri və kainatın şəkilləri insanın içinde ve dışında suret bulup şəkillənmiştir." [1, s.288].

İbrahim Haqqıya görə anatomiya elmi insan nəfsinin açarıdır. Nəfsi bilmək də Allahı tanımağın açarıdır. Lakin nəfsi bilmək, Allahı tanımaqda nisbətdə günəşdən bir zərrə, dənizdən bir damladır. Burada əsas məqsəd Allahı tanımaqdır.

İbrahim Haqqı astronom olaraq günəş, ulduzlar və göy üzünün təbəqələrindən bəhs etmişdir. O, ulduzların, bürclərin xüsusiyyətlərindən bəhs edərək astronomiya, riyaziyyat ilə anatomiya və coğrafiya elminin qarşılıqlı əlaqəsinə də toxumuşdur. Ayrı-ayrı bürclərin xüsusiyyətlərinə toxunaraq yazır: "Müşteri yıldızının vasıfları: din gayreti, bilim, haya, comertlik, alçak könüllülük, akıl, iffet, dil açıklığı ve uz dillilik bulunmuştur...Bu yıldız pazartesi gecesine ve Perşembe gününe hakimdir" [1, s.91]; "Merihin tabiatı aşırı sıcaklık ve kürülüktür. Gece erkegi olup kiçik uğursuz olarak adlandırılmıştır. Bu yıldızın vasıfları, şenlik, hiddet, sefahat, küvet, hiyanet, öfke, edepsizlik, inat ve baş olma hırsı bulunmuştur" [1, s.94]; "...Zührenin tabiatı orta derecede soğukluk ve rütubettir. Zühre gece erkegi olmakla kiçik kutlu adını almıştır....Bu yıldızın vasıfları, yumuşaklık, sevgi, sevecenlik, ferah, dilek, oyun, zenginlik, cinsel güc ve güzel yaratılış bulunmuştur...Bu yıldız Salı gecesi ve cuma gününe hakimdir" [1, s.101]; "Müneccimler demişlerdir ki: Güneşin tabiatı, orta derec sıcaklık ve kürülük olup gündüzel erkek bulunmuştur. Orta kutlu namıyla adlandırılmıştır. Bütün sıfatları küvet, şiddet, kahr, gazap, rağbet, his, incelik, hayaq ve iffet bulunmuştur...Güneşin Pazar gününe ve Perşembe gecesine hakim olduğu bulunmuştur "(1, s.97); "Utarit yıldızının tabiat ve vasıflarında müneccimler söz birlığı edip demişlerdir ki: Utaritin tabiatı soğukluk ve kürülük

olup, gündüz erkegi bulunmuştur. Kandından baska yıldızın tabıtaıyla uyuşucu olduğundan; uyuşan ve ara bozan namıyla adlandırılmıştır. Bu yıldızın vasıfları, edep, zekilik, anlayışlılık, sezgi, zihin, yetenek, nutuk, beləğət, nakis, kitabət, hesab, isabet, zeka, dikkət, sanat, hile ve hiyanət bulunmuştur. Bu yıldız Pazar gecəsi və çarşamba gününə hakim bulunmuştur”. (1, 108);”Dünyayı aydınlatan Güneş bütün yıldızların en meşhuru ve en nurlusu ve bilginlerin çoğuna göre en büyük olup; geceler, gündüzler, aylar ve yıllar bütün haraketiyle nizam bulmuştur....Yedi gezegenin ortasında guya ki nurdan bir fanus”(1, s.95);”Yedi gezegenin biri Zühal felegidir ki (Saturn) Ay feleginden sayılınca yeddinci felegdir..Bu yıldıza ahmak, cahil, cimri, kışkanc, yalançı, lanetli, tembel, kalın kafa ve zararlı sıfatları verilmiştir (1, s.85).

“Ayın özelliklerindirdir ki Ayın nurunun çoğaldığı günlerde ruh sahiplerinin beyin dokuları fazla olup Ayın nurunun azaldığı günlerde beyin dokuları dahi azalır. Ayın özelliklerindirdir ki Aylı gecede insan Aya karşı uyusa ve ya çok otursa bedenine gevşeme ve tembellik gelip baş ağrısı ve nezle olur. Ayın özelliklerindirdir ki Aylı gecede hayvan eti kalsa az zamanda tadı ve kokusu değişir. Ayın özelliklerindirdir ki Ayın nurunun çoğaldığı günlerde nehirlerde ve denizlerde balıklar yağlı olup suyun yüzüne çıkarlar. Ayın nurunun azaldığı günlerde balıklar zayıf olup suyun dibine giderler. Ayın özelliklerindirdir ki Ayın ilk yarısında yerdeli heşeretler yer yüzüne çıkar ve çoğalır.Yırtıcı hayvanlar ceset yemeye çok hırslı olur. Ayın ikinci yarısında haşeretler ve yırtıcı hayvanlar aksi hareket ederler. Ayın özelliklerindirdir ki Ayın ilk yarısında dikilen ağaçlar faqzla uzar ve gelişir.İkinci yarısında dikilenler zayıf olur ve kurur. Ayın özelliklerindirdir ki Ayın ilk yarısında bütün meyveler, çiçekler, otlar, bitkiler fazla buyur ve gelişir, renkleri fazla olur. Ayın özelliklerindirdir ki Ayın ilk yarısında kamış, keten, bitki gibi şeylerin kurusu üzerine Ayın ışığı düşse, hemen çürüyüp parçalanır.” [1,s.114].

İbrahim Haqqı müxtəlif astronomik terminlərdən istifadə etmişdir. Bunlardan *Ay tutulması, Güneş tutulması, alemin kütübü (kainatın qütübü), paralel daireler, üfuk dairesi, kütüb yıldızı (qütüb ulduzu), güney yıldızları (cənub ulduzları), kuzey yıldızları (şimal ulduzları), ekvator, yerin və göyün yuvarlaklığı, atmosferik olaylar (atmosfer hadisələri), burclar tirqonometrisi, ateş üçlüsü, toprak üçlüsü, hava üçlüsü, su üçlüsü, erkek burclar, dişi burclar, Zühal felegi, Merih felegi, Müşteri felegi, daşıyıcı feleg, uzaqlıq, yaxınlıq, dürrük noktası, Güneş felegi, Utarit(Merkuri) felegi, Ay felegi, kuyruklu yıldız, akan yıldız, hava denizi, ebe kuşağı, ateş küresi, sam yeli, kasırğa, hava dalğalanması, mövsüm dəyişmələri, soğuk kuzey ruzigarı, sıcak güney ruzigarı, kög kuşağı,Rumi və Arabi ayları* və s. qeyd etmək olar.

Hər bir bürcün müəyyən adla adlanmasını açıqlayaraq İbrahim Haqqı yazır:”Astronomlar demişlerdir ki: On iki burcun her birinde, mesela, karpızın her dilimi ortasında, yanı sekizinci felegin on iki diliminin her birinin yarısında belirlənmiş yıldızların toplu görünümü bir şəkə benzer olaraq gözetlenip o burcların adları görüntülərinə görədir. Mesela, Koç burcu sekizinci felegin sahasında bir dilimdir ki, onun dilimlərindən gözlenen yıldızlar birer cizgi ilə biribirlərinə bağlansa, ondan koç şəkli görünür. Öteki burclar da böyledir və görünüşlərinə görə isim alırlar....Üç yüz qırx altı gözetlənmiş yıldızın şəkillenməsiyle on iki şəkil belirlənmiş ve on iki burc adıyla adlandırılmışdır.....her bir şəkə eski filozoflar arasında şöhrət yapmış kimsələrin adından, bəzi heyvan, bitki, cisim ve alet adlarından birer ad koymuşlardır ki aşağıya qoyulan feleglər şəklinde görülməkdədir....On iki burcun adları şunlardır: 1.Koç, 2.Boğa, 3.İkizlər, 4.Yengec, 5.Aslan, 6.Başak, 7.Terazi, 8. Akrep, 9.Yay, 10.Oğlak, 11.Kova, 12.Balık. Burclar kuşağının kuzeyində üç yüz altmış yıldız gözələnmiş olup yirmi bir surete tatbik edilmişdir. Adları şunlardır: küçük ayı, büyük ayı, keykavus, kuş....Güneydəki dört yüz altı yıldız yirmi yedi surete benzetilmiş, adları şöyledir: Kitas, cebbar, tilki, gəmi....Kuzey burcları Koç, Boğa, İkizlər, Yengec, Aslan və Başaktır. Güney burcları Terazi, Akrep, Ay, Oğlak, Kova və Balıktır.” [1, s.74].

İbrahim Haqqı yeddi bürcdən bəhs edərək onları vəzifələrinə görə müəyyən adlarla adlandırır.“Bu yıldızları və felekleri bu görüntü və tertib üzərə yapan Allah Tealaya niçə bin yüz kərə hamd və övüşlər olsun ki bizlərə lütüf və inayət edip, Güneşi gezegenlər ortasına kormuşdur ki yer yüzünə ölçülü bir hayat bağışlar...Şu halde yedi gezegen ortasında cihan sultanı və öteki gezegenlər ona asker və yardımçı olmuşdur. Ay vezir, Utarit katip, Zühre düzenleyici, Merih asker, Müşteri kadi, Zühal hazinedar benzeridirlər” [1, s.119].

Lütfi Göker yazır: "İbrahim Hakkı...Meteoroloq olaraq: Şimşək və ildırım olaylarından, gök gurləməsi, yağmur, bulut və hava boşluqları ilə bunların görülən dəyişik durumlarından aklı delillərə və təcrübələrə dayanan və qiymətini bu gün də koruyan meteoroloji bilgiler vermişdir. Gökyüzündə gördüyü hər olayı ayrı bir ilim konusu halində incelediyi görülür" (6, s.98).

İbrahim Haqqı həm də gözəl riyaziyyatçıdır. Riyaziyyat və həndəsə elmlərinə dair bir sıra məsələlərdən bəhs edərək bu sahələrə aid müxtəlif terminlərdən istifadə edir: Riyaziyyata aid *toplama, ikiqat alma, ikitye bölme, çarpma, çıxarma, bölme, kök alma, kare kök alma (kvadrat kök alma), karesini alma (kvadrat), matematik, iki qat alma (iki misl toplama), kök, kesir, kesirinin paydası (kesirinin məxrəci), ortaq bölenler, kesrin payı (sayı), bayağı kesir (sadə kəsir), bilesik kesir (mürəkkəb kəsir), dödtlü orantı (dördqat nisbət), temel sayı (əsas say), asal sayı (sadə ədədlər)* və s. terminlərdən istifadə olunur ki, bu da İbrahim Haqqının gözəl riyaziyyatçı olmasından xəbər verir.

İbrahim Haqqı riyaziyyat və həndəsə elminin astronomiya elminin başlanğıcı olduğunu qeyd edərək yazır: "Allahı tanımaqda yardımçı olan astronomi ilminin ögrenimini kolaylaşdırən matematik ilminin özetinden bu kadarla yetinilip astronominin başlanğıcı olan geometriye de sıra gelmiştir (1, 59). Riyaziyyat və həndəsənin astronomiya və coğrafiya elmi ilə əlaqəsini qeyd edərək müxtəlif həndəsi terminlərdən istifadə etmişdir. Bura *geometriçilər, xətt, nöqtə, doğru xətt (düz xətt), ayrı xətt, paralel, paralel olmayan cizgilər (xətlər), üçgen, dördgen, beşgen, altıgen, yedigen, sekizgen, dokuzgen, ongen, kare (kvadrat), eşkenar dördgen (romb), çokgen, yamuk (trapesiya), doğru açı (düz bucaq), doğru cizgi (düz xətt), ayrı cizgi (ayrı xətt)* və s. aiddir.

İnsan psixologiyasını gözəl bilən İbrahim Haqqı ilahi inanc və düşüncəyə əks olmadan insanlara yol göstərmişdir. "Marifetname" əsərində açıq və anlaşılan bir dildən istifadə edərək insanlara məsləhətlər verir və hər kəs bu əsərdən özünə lazım olanı götürür. Bu barədə Salih Toprak yazır: "Eserde açık ve anlaşılır bir dil kullanarak toplumun her kesiminden insanlara seslenmekte ve her kesimden insanlar bu eserde kendine bir şeyler bulmaktadır. O dönemde klasik edebiyat şairleri yalın olmayan bir dil kullanmaktaydılar ancak İbrahim Hakkı bu anlayışın dışına çıkmış ve yalın anlatımla halkın içine inmiştir. Ayrıca Erzurumlu İbrahim Hakkı görüş, düşünce ve bilgilerini halka zorla kabul ettirmemiş, bilakis öğretici ve çoğu zamanı da yol gösterici bir taktik sergilemiştir (2, s.113). "Geniş təsəffüv bilgisi, mövzuları gözəl bir biçimdə və anlaşılan bir üslubda ifadə etməsi xüsusilə o dövrdə təhsildə ərəb dilinin hakim olduğu və türk dilindəki əsərlərdə mürəkkəb, qarışıq bir dilin istifadə olunduğu bir vaxtda əsərlərinin böyük bir qismini nisbətən sadə bir türkcə ilə yazması İbrahim Haqqı Ərzurumunun təqdirəlayiq xüsusiyyətlərindəndir" (5, s.453).

Tələffüz məsələlərinə toxunan İbrahim Haqqı yazır: "Bu adı zikr edən bütün zikir vakitlerinde kibleye dönüp gözünü yumar ve bu en büyük adı nefeslerinin sesi ile tekrar eder. Her tekrarında başını kaldırıp göğsüne indirir. "Allah" sözünün ilk harfini (hemzeyi) iyice vurgulayıp belirginleştirerek son harf olan "H"dan önceki harfi hafifce çekrek ve "h"yi de sessizce okur. Özellikle hemzeyi vurgulamakta ihmal ve tekrarda acele etmemeli. Öyle ki "halla, halla, halla" demiş olmasın. Çünkü böyle telaffüz etmekte hiç bir mana ve bunun tekrarında da hiç bir tesir yoktur" (1, s.720). "Musbat sıfatlardan biri de sözdür. Allah söyleyendir. Fakat bizim gibi dil ile degildir. Bazı kullarıyla vasitasız konuşur. Kuranı Kadım Allahın sözüdür, öncesizdir, sonsuzdur, mahluk ve keçici de degildir (1, s.575).

"Söz var ki halk içinde destan olmuş, söz var ki hancerede gizli kalmış" (1, s.454). "Nitekim "Akıllı düşman akılsız dosttan iyidir", demişler (1, s.65). "Çünkü her zülümde bir adalet ve her şerde bir hayır bilinmiştir (1, s.29). "...insanın esenliği dilini tutmasındadır." "Ya hayır söyle, ya sus". "Kim susarsa her beladan kurtulur" (1, s.450).

Dilə, səslə mənə arasında əlaqə məsələsinə yüksək qiymət verərək müxtəlif dilçilik terminlərindən istifadə etmişdir. Səslə mənə arasında əlaqə məsələsinə toxunan İbrahim Haqqı yazır: "Tıpkı hece harflerinden ad, fiil ve harflerin vücuda gelip insanların dili olduğu gibi, her iki alemdelilerden de üç birleşim ortaya çıkıp onlardan cihan kitabı sonsuz manalar kazanmıştır. Şu halde ibret gözüyle aleme bakan arifler, her nesnede nice hikmetler görmüşlerdir ve Allah dostları, Allahın yuce sanatının sırlarını anlayarak, birer harf olan eşyadan manaya ulaşip Hakkın huzuruna ermişlerdir" (1, s.14).

Sözdə mənaya yüksək qiymət verən İbrahim Haqqı yazır: “Nitekim cihanın büyük noktası, devam üzere her an bileşik harfler ve bileşikleri ortaya çıkarmaktan halı kalmaz. Onun gibi insani gerçek noktası gece ve gündüz anlamlı harfler ortaya çıkarmaktan bir an kesilmez.... Bu seslerin herfleriyle ortaya çıkan kimseler o noktanın herfleri olan düşüncelerin kabuk ve kapılarıdır. O nokta anlamın özüdür” (1, s.404). İbrahim Haqqı ərəb əlifbasında iyirmi doqquz hərfin olduğunu, bütün əşyaların və mənəviyyat aləminin bu hərflərlə ifadə olunduğunu qeyd edir: “Ruhlar ve melekler aləmindekilerle mülk aləmindekilerin toplusu, yanı ruhların çeşitleri ile basit cisimlerin sınıflarının hamısı, herfler örneği yirmi dokuzda tamam olmuştur.” İbrahim Haqqının dövründəki yazı ərəb hərfləri ilə olduğu üçün o, əsərində yuxuda görülən ərəb hərflərinin mənasını belə izah edir: Kalp eger vasita ile haberdar olsa, gördüyü duştən tebir olunur. O an gelir kalbe gördüyü ruya: ona ya işaret ve ya müjdedir. Rüya da görülen şeyin Arapca adının ilk harfi alınır. Ne ise o herflerle bilinir. **Elif**, ululuğa işaret olur. Kadrinin yükseleceğine müjde alınır. **Be** ise, cisim ve cana rahattır. **Te** ise, hacetin elde edilmesidir. **Se** ise, düşman üzere yardımdır. **Cim** ise fırsat ve qanimettir. **Ha** ise, izzet ve saadettir. **Hi** ise, her murada kovuşmaktır. **Dal** ise, zahmet ve meşakkattır. **Zel** ise, mal, mülk ve devlettir. **Ri** ise, devlete delalettir. **Sin** emin olmaya elamettir. **Şin**, yaptığın peşmanlıktır. **Sad**, kam almaya müjdedir. **Dal**, mal bulmaya işarettir. **Ti** ise, düşman yok olacak. **Zi** ise, kalbi hüzn ile dolacak. **Ayn** ise, gönülde karışıklık bula. **Gayn** ise, işi nefsine zülüm olur. **Fe** ise, rütbesi yükselir. **Kaf** ise, devlet ve malı bula. **Kef** ise, kaybettiği sevincli gelir. **Lem** ise, o emin olur hoş dem. **Mim** olursa, muradını alacak. **Nun** ise, hatırı bezgin olacak. **Vav** ise, işleri kolay olur. **He** ise, hüzn ile göz yaşı doker. **Ye** ise, ibadette başarılı olr. Bu tabirler hep gerçek olur (1, s.289).

Burak Basar “Mərifətnamə” əsərində adı keçən yemək və içkilərin adlarını növlərinə görə “Yaşıl səbzə və meyvələr”, “Taxıllar”, “Süd məhsulları və delikates”, “Bəyaz və qırmızı ətlər”, “Yağlı çərəzlər və quru çərəzlər”, “Ətirli otlar, ədviyyatlar və ləzzət vericilər” deyərək bir neçə yerə ayırır. (3, s.2). “Mərifətnamə” əsərində ərəb hərfləri ilə başlanan meyvələrin xeyir və zərərləri və adları göstərilir: İbrahim Haqqı qeyd edir ki, “Dil insanın terazisidir. Bilgili ilə cahilin ayırt edicisidir” (1, s.819). İbrahim Haqqı hər şeyi Allahdan bilir və qəbul edərək şeirlərində də bunu vəsf edir:

Hak seyleri hayr eyler
Zan etme ki qayr eyler
Arif anı seyr eyler
Mevla görelim neyler
Neylerse güzel eyler... (1, s.385)

“Mərifətnamə” əsəri başda olmaqla, demək olar ki, bütün nəsr əsərlərində yer alan mənzumələr mövzunun oxucu tərəfindən daha çox diqqətini cəlb etməyə yardımçı olmaq məqsədi güdür. O, belə şeirlərdən ya mövzunun xülasəsi, ya da nümunə kimi istifadə edir, yeri gəldikcə başqa şairlərin mənzumələrindən sitat gətirir. İbrahim Haqqının şeirdən tərbiyəvi, ibrətamiz və istiqamətləndirici vasitə kimi istifadə etmək cəhdi onun şair kimliyindən daha çox alim və mürsid kimliyinə səbəb olduğu üçün bəzi şeirlərində texniki baxımdan qüsurlar olduğu aşkar edilmişdir. Hətta onun qəzəllərində daha yüksək bədii dəyər daşıyan zəngin təxəyyül və assosiasiyalar da ona ustad şair şəxsiyyəti vermək üçün kifayət etməmiş, ona geniş mədəniyyətini, elmi biliklərini nəzmlə təsvir edən uğurlu bir məsləhətçi siması vermişdir” (7, s.455.)

İbrahim Haqqı həm də geologiyayı, müxtəlif mədən daşlarını, filizləri araşdıran bir alimdir. O, “Mərifətnamə” əsərində müxtəlif filizlərin xüsusiyyətlərini açıqlayaraq onlara dair terminlərdən istifadə etmiş və həyatda hər şeyin bir-birinə keçərək dövr etdiyini qeyd edərək, onların bürclərin təsiri ilə dəyişdiyini, müxtəlif kimyəvi təsirlərə məruz qaldığını göstərmişdir. Geoloji terminlərə aid *kalsiyim, maden (fliz), kükürt, civa, tuz, kirec, katı madenler, taş madenler, yağlı madenler, altın, gümüş, bakir (mis), demir, kalay, kurşun (qurğuşun), tunc* və s.-dən istifadə olunmuşdur (1, 209).

İbrahim Haqqı coğrafiyanı da gözəl bilir və əsərdə coğrafi terminlərdən istifadə edərək bir çox dünya səyyahlarının Kolumbun, Magellanın adını çəkir. “Çünkü Macellan kaptanın gemisi düz bir hat üzere seyir etməyip, kah güneye ve kah kuzeye salmıştı” (1, s.156); “Yecuc ve Mecuc seddi yeddinci iklimin doğu semtinde, eski Tataristanın kuzeyinde bir yerdedir (çünkü miladi tarihin min dört yüz doksan iki yılında ki hicri tarihin dokuz yüz üçüncü yılıydı, Endülüs memleketinden cebir

bilimində başarılı bir mühendis korsan ki namına Kolon (Kristof Kolomb) derlerdi ...hepsinden büyük adaya İspanyol adı vermişlerdi”(1,s.161).

İbrahim Haqqı əsərində coğrafi terminlərdən *ateş, hava, su, torpaq, duman, bulud, atmosfer, hava küresi, su küresi, ateş küresi, hava küresi, Ay küresi (felegi), ateş tebeqesi, ateş dumanı, sabit yıldızların felegi (sferası), doğu, batı, kuşluk vaktı (şəhərin ortası), ikinci vaktı (günorta), yerin mərkəzi, bürclər dairəsi, ekvator xətti, gezegenlerin kuşakları (planetar kəmərlər), gün eşitleyici dairesi (günün seçiyi dairə), on iki bürc dairəsi, dört qütbdən keçən dairə, üfuk dairəsi* və s. ilə yanaşı, bir çox ölkə və şəhərlərin adları da göstərilir. Bunlar *yeni dünya (Amerika), Hazar denizi, Hazar şəhirləri, Monğay, Türkiстан, Harezm, Taberistan, Gürcan, Cam dağları, Keylan, Şirvan, Dağıstan, Külzüm, Ezderhan, Kızıldeniz, Yemen* və s.

Nəticə: İbrahim Haqqının “Mərifətnamə” əsəri zəngin dil və üslub xüsusiyyətlərinə malikdir. İbrahim Haqqının “Mərifətnamə” əsərində digər elmlərə, ilahiyyat, pedaqogika, biologiya, ədəb-ərkan, əxlaq məsələlərinə və s. aid terminlər də işlədilir ki, bunlar tədqiqini gözləyən məsələlərdəndir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Haqqı İbrahim. “Marifetname”. “Ataç yayınları”, 2013, 875 s.
2. Sadıqova S. Azərbaycan dilində terminologiyanın təşəkkülü və inkişafı. Bakı, “Elm”, 2005, 348 s.
3. Karataş İbrahim Ethem. Erzurumlu İbrahim Hakkının Marifetnamesinde Anasırı-I Erbaa (Dört Ünsür) Görüşü. Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, sayı 33, 2014, Güz, 104-122 <https://dergipark.org.tr> > download > article > file
4. Toprak Salih. Erzurumlu İbrahim Hakkı Üzerine Bir Degerlendirme.İgd Üni İfder/İgd Uni Jour Div Fac.Sayı/No:15, Nisan/April 2020, s.109-123
5. Başar Burak. Osmanlı Mutfağı yemeklerinin, İbrahim Hakkının Marifetname Eserinde Geçen Gastronomik Ürünler Açısından Degerlendirilmesi. Atatürk Üniversitesi. Gastro-Dünya Dergisi/Cilt I/ Sayı I 2024, s.2-10
6. Dr. Çöpoğlu Mustafa. Yunusun sesi. II Uluslararası Yunus Emre Sempozyumu Bildirileri.”Ordu”, 2016, s.89.
7. Quliyeva Günay. Alim və mütəfəkkir İbrahim Haqqı Ərzurumi. <http://www.anl.az>>meqale>bdu_dil_edebiyat PDF 105(meqale).
- 8.prof .Dr., S.U. Erdem Hüsameddin. İlahiyet fakültesi Din Felsefesi Öğretim Üyesi. Marifetmameye göre Erzurumlu İbrahim Hakkının Düşünce Dünyasından Bazı Görünümler. s.7-16 <https://dergipark.org.tr> > download > article > file
9. Altunbay Muzeyyen. Erzurumlu İbrahim Haqqı Hazretleri ve Marifetnamede söhbet edebi.//Bütün yönleriyle Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri Sempozyumu (16-18 kasım 2011 Erzurum)Bildiriler. Erzurum , 2012, s.95-104 <https://isamveri.org>>2012_
10. Özdemir Dilek Arıçioğlu. Erzurumlu İbrahim Haqqının insan-aləm münasibətlərinə dair yorumları. Academic Social Resources Journal, (e-ISSN: 2636-7637),Vol:9, İssue:1, pp:77-87. <https://doi.org/10.5281/zenod.10715537>
11. Göker Lütfi. Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Merifetname. Diyanet Dergisi Cilt:XVII, Sayı:2, Mart Nisan, 1978

Hajiyeva Nargiz

About the work "Marifatname" by İbrahim Hakki from Erzurum

Summary

Among Turkish philosophers and scholars, İbrahim Hakki from Erzurum holds a unique place as a thinker, public figure, spiritualist, and poet who not only understood and propagated the Sufi way of thinking formed within the Islamic religion, but also wrote very beautiful poems. Among his 15 works, the most famous and largest is "Marifatname", written in 1756. The work was written in Turkish and contains information on many sciences, religious beliefs and worship,

medicine, mathematics, geometry, geography, anatomy, astronomy, Sufism, philosophy, sociology, psychology, morality, culinary arts, etc. The work "Marifatname" by Ibrahim Hakki from Erzurum has been published many times in cultural centers such as Turkey, Egypt, and Kazan, and has been translated into Arabic, French, Persian, and many other languages, but unfortunately, it has not been published in the Azerbaijani language. Many scholars call this work an encyclopedia that includes religious, Sufi, social and human sciences. This beautifully written work consists of five parts: an introduction, three main sections and a conclusion. "The work "Marifatname" contains terms from many scientific fields.

Key words: *Ibrahim Hakki, the work "Marifatname", astronomy, anatomy, mathematics, sufism, geography, geology, linguistics, literature*

Гаджиева Наргиз

О произведении «Марифатнаме» Ибрагима Хакки из Эрзурума

Резюме

Среди турецких философов и ученых Эрзурумлу Ибрагим Хакки занимает уникальное место как мыслитель, общественный и духовный деятель и поэт, который не только понимал и пропагандировал суфийский образ мышления, сформированный в рамках исламской религии, но и писал очень красивые стихи. Среди его 15 произведений самым известным и масштабным является «Марифатнаме», написанное в 1756 году. Произведение было написано на турецком языке и содержит сведения о многих науках, религиозных верованиях и поклонениях, медицине, математике, геометрии, географии, анатомии, астрономии, суфизме, философии, социологии, психологии, морали, кулинарном искусстве и т.д. Произведение «Марифатнаме» Ибрагима Хакки из Эрзурума многократно издавалось в таких культурных центрах, как Турция, Египет, Казань, было переведено на арабский, французский, персидский и многие другие языки, но, к сожалению, на азербайджанском языке оно не издавалось. Многие ученые называют этот труд энциклопедией, охватывающей религиозные, суфийские, социальные и гуманитарные науки. Эта прекрасно написанная работа состоит из пяти частей: введения, трех основных разделов и заключения. «Марифатнаме» содержит термины из многих научных областей.

Ключевые слова: *Ибрагим Хакки, труд «Марифатнаме», астрономия, анатомия, математика, суфизм, география, геология, лингвистика, литература.*

Çapa tövsiyə edən:

AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Rəyçilər:

***dosent Svetlana Novruzova
dosent Aytəkin Əliyeva***